

הלכה בתיקוניה או יהדות בסיכוניה? פולמוס משה ליב ליליינבלום, יחיאל מיכל פינס והרב יוסף זכריה שטרן

יהודה פרידלנדר

פרופסור אמריטוס, המחלקה לספרות עם ישראל ולספרות
משווה, אוניברסיטת בר-אילן

אֲלֵתֵעֵן כְּסִיל כְּאֵלְתוֹ פֶּן־תִּשְׁנֶה־לוֹ גַּם־אֶתָּה. עֲנֵה כְּסִיל כְּאֵלְתוֹ פֶּן־יְהִי חֶכֶם בְּעֵינָיו
(משלי כו, ד-ה).

לא קשיא הא בדברי תורה הא במילי דעלמא (בבלי, שבת ל ע"א).

הפולמוס הסאטירי בין רבני ליטא לבין משכיליה בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה הוא שלב נוסף, רדיקלי, ביחסים שבין משכילי ליטא לבין רבניה החרדים מאז עלייתו לשלטון של אלכסנדר השני בשנת 1855. מאמרי הפולמוס הללו אופיינו בין היתר בניגוד לכאורה בין הרובד הלשוני-חיצוני לרובד הפנימי, לאמור – הפגנה בוטה לעתים של זלזול ואפילו של שאט נפש כלפי חוץ, המצניעה בעצם הכרה מאולצת בערכו של

* אמר זה הוא נוסח מורחב של מאמרי בלשון הגרמנית. ראו Yehuda Friedlander, "Instandsetzung der Halacha oder Abriss des Judentums?" (translated by Rainer Wenzel), *Trumah* (Heidelberg) 16 (2006), pp. 131-150.

¹ ראו גדעון קצנלסון, המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים: פרקים בתולדות הספרות העברית ברוסיה בשנות הששים והשבעים, תל אביב: דביר, תשי"ד; שמואל פיינר, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשנ"ה, עמ' 374-457 ובהפניות הביבליוגרפיות, שם; מרדכי זלקין, בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 289-290; Joseph Salmon, "Enlightened Rabbis as Reformers in Russian Jewish Society," in Shmuel Feiner and David Sorkin (eds.), *New Perspectives on the Haskalah*, London and Portland, Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization, 2001, pp. 172-178.

היריב, הכרה שיראה מסוימת מפגיעתו בצדה.² סגנונם הרטורי ואפילו הפתטי של המאמרים אפיין את שני המחנות. רבנים מתלהמים מסוימים מכאן ומשכילים קיצוניים מכאן לא חסכו בטייט השמצה וגידוף,³ אולם ניתוח מדוקדק ועקיב של מרבית כתיבי הפולמוס מראה שבשני המחנות היו שניסו בכל מאודם האינטלקטואלי לגייס טענות כדי להפריך עד היסוד את טענות יריביהם. כל מחנה ראה בהשקפתו שלו "אמתה של תורה", ובהשקפת יריבו – סיכונה,⁴ בבחינת "גילוי פנים בתורה שלא כהלכה".⁵ אלו ואלו חזרו והדגישו כי רק הדאגה לגורל כלל ישראל עומדת לנגד עיניהם, וכל מעשיהם נעשים לשם שמים, שאלמלא כן לא היו נגררים כמוכן לסערת הפולמוס.⁶

לשון אחר: פולמוס זה, כסוגה ספרותית גדורה למדי,⁷ הוא האמצעי המרכזי במלחמת תרבות קשה וטרגית. המאבק הבלתי מתפשר, יותר משהביא לידי תיקון כלל ישראל גרם שסע עמוק בחברה היהודית, וזה הלך והתרחב לממדים שאיש מן המחנות הנצים לא העלה על דעתו.

הזיקה בין שני המושגים פולמוס ומלחמת תרבות טעונה הסבר. יש להבחין בין פולמוסים המתעוררים מפעם לפעם בחברה או בקהילה תרבותית כלשהי לבין מלחמת תרבות. האם אפשר למשל לכנות את המאבק סביב כתיבי הרמב"ם מלחמת תרבות? האם מאבקה של המתנגדות בחסידות הוא מלחמת תרבות? האם מאבק ההשכלה ביהדות החרדית הוא מלחמת תרבות? האם מאבק היהודים הדתיים בחילונים בישראל הוא מלחמת תרבות?

במילון אבן-שושן מוגדרת מלחמת תרבות (Kulturkampf) "מאבק בין נציגי תרבויות מתנגדות בעם אחד על עדיפותה של תרבות אחת". הנקודה החשובה ביותר לדעתי בהגדרה הזאת היא הדגשת העדיפות, ואני מדגיש: **עדיפות בלעדית**. אם יש נטייה כלשהי לפשרה או לדו־קיום, לא תהיה מלחמת תרבות כלל. המאבק בין המתנגדות לחסידות הוא בעצם מלחמת תרבות חד־סטרית, שכן תנועת החסידות לא ביקשה לעקור את המתנגדות משרש, אלא לתקנה או לשפרה, ואילו מאבק הרבנים המתנגדים בחסידות היה מאבק טוטלי ללא פשרות. לדעתם של הרבנים שלחמו בחסידות היו החסידים סוטים מדרכה של תורה, כאלה שיש להוקיעם

² ר' יחיאל מיכל פינס ור' יוסף זכריה שטרן לא היו היחידים שהגיבו על מאמרו של מ"ל. השתתפו בפולמוס **הבלבון** וב**כבוד הלבנון** גם ר' מרדכי גימפל יפה, ר' אלכסנדר משה לפידות מראסין, ר' יצחק מרגליות מקאלוואריה ואחרים. ראו להלן לוח כרונולוגי של הפולמוס.

³ אחד משיאי ההשתלחות של רבני ליטא ביל"ג היה החוברת **מלחמה בשלום** שנדפסה בוויילנה בשנת 1870. ראו יהודה פרידלנדר, **בין הלכה להשכלה: מקומן של סוגיות הלכתיות במרקם סוגות ספרותיות**, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ד, עמ' 276-322.

⁴ בהברה האשכנזית "תיקוניה" ו"סיכוניה" הם הומופונים. המשכילים כינו את בית ספרם "חדר מתוקן", ואילו החרדים כינו אותו "חדר מסוכן".

⁵ ראו בבלי, סנהדרין צט ע"ב: "מבזה תלמיד חכם עצמו מגלה פנים בתורה שלא כהלכה הוי". ראו לדוגמה את מאמרו המאופק יחסית של הרב אלכסנדר משה לפידות נגד ליליינבלום "תוכחה מגולה". יושם אל לב כי הביטוי "תוכחה מגולה" מקורו במשלי כז, ה: "טובה תוכחת מְגֹלָה מאהבה מְסִתְרָת". עצם פרסום התוכחה מעיד על מידת הערכה מסוימת כנאמר במשלי ט, ח: "הוכח לחכם ויאהבך". ליליינבלום ראה ברב לפידות אחד מ"ישרי הלב", וקיווה בתמימותו להסתייע בהם. ראו להלן.

⁶ היו רבנים שחששו שמגמותיהם של המשכילים הרדיקלים יתפרשו כאי־נאמנות לממשלה הרוסית ולצאר, ובשל כך יוחמרו גזרותיהם. לדעתם של אותם רבנים השלטון מעדיף שומרי הלכה צנועים המקבלים עליהם את עול השלטון ואינם מתערבים בשום מרד. ראו אלכסנדר משה לפידות, "תוכחה מגולה", **הלבנון**, שנה שישית, גיליון 43-44, מרחשון-כסלו תר"ל (אוקטובר-נובמבר 1869), עמ' 338-339. ראו גם יוסף שלמון, "התגובה האורתודוקסית במזרח אירופה לחילוניות: ראשית האורתודוקסיה במזרח אירופה", מיכאל פ' מאך ויורם יעקבסון (עורכים), **היסטוריוסופיה ומדעי היהדות** (תעודה, כ), תל אביב: אוניברסיטת תל־אביב, תשס"ה, עמ' 306-307.

⁷ ראו יהודה פרידלנדר, "אב ותולדה: בין פולמוס לסאטירה – על נוד הדמעה לר' ישראל מזאמושץ", **במסגרת הסאטירה: פרקים בסאטירה העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט**, ב, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשמ"ט, עמ' 13-15.

ואפילו להוציאם מכלל ישראל. מבחינתם של המתנגדים היה אפוא מאבקם בחסידים מלחמת תרבות לכל דבר. כך גם המאבק בין המשכילים ליהדות החרדית. המשכילים דיברו על שינוי, על "תיקונים בדת", ולא על מלחמת חורמה בדת. ואולם רבנים חרדים מסוימים רצו לעקור את נגע ההשכלה מן השורש. מבחינתם היה המאבק ביניהם מלחמת תרבות.

יש להבחין כמובן בין מאבק החרדיות בהשכלה בגרמניה בשלהי המאה השמונה־עשרה⁸ לבין המאבק בין ההשכלה לחרדיות במזרח אירופה – בגליציה, ברוסיה, בליטא ובאוקראינה – בשלהי המאה התשע־עשרה. במאבק במשכילי גרמניה בשלהי המאה השמונה־עשרה ובשליש הראשון של המאה התשע־עשרה נאבקו הרבנים בעיקר נגד מנדלסון וה"ביאור" ונגד סיעתו שהרחיקה לכת בכל הכרוך ביניקת השפעות מהתרבות הגרמנית.⁹ הרבנים חששו מפני ההשכלה שתשמש כרטיס כניסה לחברה הנוצרית ותביא לידי נטישת מסורת ישראל סבא. משום כך התנגדו בכל מאודם להחדרת תפילה בגרמנית ולנגינה בעוגב בשבתות בבתי הכנסת.¹⁰ במזרח אירופה במאה התשע־עשרה, לעומת זאת, נאבקה ההשכלה בעיקר בחסידות הגליציאית, ויש להבחין גם בין קהילות חסידיות שונות בגליציה או ברומניה בראשית המאה התשע־עשרה לבין מרכזי הלמדנות הליטאית בשלהי המאה, שכן שונים לגמרי פני הדברים אם אנו דנים במאבקי תרבות נגד מנהיגותם של האדמו"רים החסידים והנהיגותיהם בעיריות חסידיות באוקראינה או במאבקים נגד הנטייה להחמרה בפסקי הלכה של תלמידי חכמים "מתנגדים" בוולנה, בטלז או בוילקומיר.

מסוף המאה השמונה־עשרה ואילך חלה התפתחות מסוימת בחדירת התודעה ההיסטורית לא רק לכתביהם של משכילים; מעמדו של הפרט בקהילה התחזק מעט, השערים לתרבות הכללית נפתחו, אם כי במובן מצומצם, במעין זליגה, ולא נתפסו עוד בעיני רבנים בבחינת "שקץ תשקצנו" באורח גורף. לאמתו של דבר, נוצרה הבנה מסוימת שהייתה חיונית לשני הצדדים.

דוגמאות מאלפות, ייצוגיות, לזליגה מסוימת של ערכי השכלה אחדים נמצא לאחר כמה שנים ביחסה של יהדות ההלכה ללימוד השפה הגרמנית, אחת ממשאות נפשה של השכלת ברלין, שהייתה כה שנואה על הרבנים החרדים בשלהי המאה השמונה־עשרה.

א. בשנת תקפ"ז (1827) נדפס בפראג הספר **אהבת ציון**, הכולל שתיים־עשרה דרשות של ר' יחזקאל לנדא (1713-1793) ושל בנו ר' שמואל (נפטר ב'1834). בדרשה יב של ר' שמואל אנו קוראים: וכשיבוא הנער שיהיה בן שש או בן שבע שנים יתחילו ללמוד עמו התורה בלשון הקודש בפירוש לשון דייטש כמו שנדפסו בחומשים בברלין ובווינן ובפראג ללמוד לשון דייטש על בורי' ושאר דברים אשר הוא צורך גדול ובלתי ידיעת לשון דייטש וכתבתו אי אפשר לעמוד במדינות האלה בזמן הזה מי שאינו יודע לכתוב ולקרות לשון דייטש לא יחשב ולא יצליח לשום מלאכה כלל והחייב מוטל על כל איש ואיש ללמד את בנו הלשון ונימוסי מדינה אשר הוא דר שם וישגוהו האבות שבניהם יצליחו בתורה ובדרך ארץ והנער יאחז בזה וגם מזה לא תנח ידו וילך ממדרגה למדרגה.¹¹

⁸ ראו דוד טעביל מליסא, "דרוש [דרשה], תקמ"ב (1782)", בליווי מבוא מאת ד"ר ל' ליון, "Aus dem jüdischer Kulturkampf", *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* (Frankfurt am Main) XII (1918), pp. 165-194. ראו גם שמואל פיינר, **מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־18**, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשס"ב, עמ' 113-129.

⁹ ראו יהודה פרידלנדר, **פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה**, תל אביב: פפירוס, תש"ם, עמ' 121-200.

¹⁰ ראו יהודה פרידלנדר, **במסתרי הסאטירה: פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט**, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשמ"ד, עמ' 77-142.

¹¹ ראו יחזקאל לנדא, **אהבת ציון**, פראג תקפ"ז, דפוס משה לנדא, דף כז ע"א.

הרי לכם פרוגרמת נ"ה ויזל ממש מפיו של פוסק חרדי ארבעים וחמש שנה לאחר פולמוס "דברי שלום ואמת" שזעזע את הקהילה החרדית.

ב. בשנת תקצ"ג (1833) תרגם יהודה ליב דוקעס (1810-1891), תלמידו של החתם סופר, את פירושו של רש"י לתורה לגרמנית. התרגום פורסם בפראג בשנים 1833-1838. החתם סופר כתב בהקדמתו לתרגום רש"י על בראשית: והן עתה הקריב לפני חבורו אשר איזן תיקן להעתיק פירש"י על התורה מל"הק ללשון אשכנזי, וראיתי בזה תועלת גדול, היות שרבים מבני ישראל בדור הזה לועזים בלע"ז ואינם עוסקים אלא בספרים הנדפסים בלשון לאומים [...] ורש"י ראש המפורשים אשר דרך בעקבות חז"ל אותן הדרשות הקרובי להבנת הפסוק ע"ד [על דרך] פשוטו, אותו הפי' הוא בידינו בל"הק, ועי"כ העוסקי' בו המה מועטים בדור הזה, וכמעט אתי' [אתיא, כלומר בא] לידי שכחה. אמנם עתה בקום אדם חכם גבור חיל בעוז, הבקי בשתי הלשונות, [...] ויעתק דברי רש"י ללשון אשכנזי, יהיה זה תועלת רב לעם ה' אלה.

מתברר אפוא שלפי דברי החתם סופר לא התרגום לגרמנית הוא הבעיה, אלא המתרגם. כשהייתה אישיות המתרגם ראוייה בעיניו, קיבל התרגום הכשר לבוא בקהל.

ג. בשנת תרכ"ה נתקנה בתקנות מיכאלוביץ תקנה לרבני הונגריה ונאמר בה מפורשות: אסור לדרוש דרשה בלשון אוה"ע [אומות העולם] וכן אסור לשמוע דרשה האמורה בלשון אוה"ע, ע"כ צריך כל בר ישראל אשר ישמע שרב או אחר דורש בלשון נכרי לעזוב בהכנ"ס ולצאת חוצה.¹²

ר' בנימין זאב וולף זוסמן-סופר, רבה של סנטגרוט, "התמיד לשאת דרשות בגרמנית".¹³ למשפחת החתם סופר היו זכויות מיוחדות בנושא זה, ונהרו מלפגוע בהם. הנימוק היה כי בקהילתו לא הבינו שפה אחרת. משמע שהגרמנית הייתה השפה המובנת. משמעם של דברים, שההשכלה אכן חדרה לקהילתו החרדית של ר' בנימין זאב וולף זוסמן-סופר.

ד. דוגמה מובהקת לאי-התעלמותם של רבנים חרדים ממדעים "מועילים" לעם ישראל מבחינת ההקפדה על ההלכה נמצאת בכתבי החתם סופר. החתם סופר מדבר על הצורך לייסד בית ספר לרפואה ליהודים. לדעתו יש בעיה בהזדקקות לרופא לא יהודי:

מימי תמהתי אחר שבעו"ה [שבעוונותינו הרבים] אין לנו מדרש חכמות הרפואות וכל רופאי ישראל לומדים בבית מדרש לאומים וחכמיהם וכל חכמתם בנוי על טבעי גופים דאכלי שקצים ורמשים ולא דאיגי במצות [ואינם דואגים לקיים מצוות], ואיך ישפוט מזה על גופי ישראל דלא אכלי שקצים ודאיגי במצות, [...] בזמניהם היו חכמי רופאי ישראל אשר שקלו זה בדעתם, אבל רופאי זמנינו אינם עוסקים אלא בטבעי אומות העולם צל"ע [צריך לדעתי עיון] מאד.¹⁴

וזאת לזכור: לא כל ערכי היסוד של תנועת ההשכלה היו בהכרח מנוגדים לערכים שיכולים להיות מקובלים גם ביהדות החרדית. קיטוב העמדות נוצר בלהט הפולמוס, וכיוון שפרצה המחלוקת שוב לא הבחינה בין ערך לערך. די שהוצג ערך מסוים בפרוגרמה המשכילית, וכבר הוא נחשב פסול. ההקפדה על הלשון העברית, ודקדוקה, לדוגמה, אינה חטא מנקודת הראות של יהדות ההלכה, אולם כשהפכה לאחת ממטרות ההשכלה, הפכה לערך שילי מבחינתם של פלגים חרדיים. לאחר ששכחה המחלוקת חזר הערך להיות כשר... לא

¹² ראו מאיר הילדסהיימר, "רבני הונגריה ואסיפת מיכאלוביץ", קרית ספר סג, ג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 942.

¹³ שם, עמ' 945.

¹⁴ ראו משה סופר, **חידושי חתם סופר על עבודה זרה**, ירושלים: מכון להוצאת ספרים וחקר כתבי יד על שם החתם סופר ז"ל, תשל"ו, דף מג. אני מודה לידידי ד"ר משה סמט, שהפנה אותי למקור זה. השוו שו"ת חתם סופר, חלק ד (אבן העזר ב), סימן סא.

הערך כשלעצמו פסול, אלא נושאי דגלו מקרב המשכילים. ההתנגדות הייתה למניעי המשכילים, ולא לעצם תביעותיהם כל עוד לא היו בניגוד להלכה המקובלת.

בעין הסערה: התלקחות הפולמוס בין רבני ליטא למשכיליה

בכוונתי לגעת כאן בכמה סוגיות שהיו חלק מן הפרוגרמה המשכילית והיו בשעתן סלעי מחלוקת שליבו את אש הפולמוס בליטא וברוסיה בשלהי המאה התשע־עשרה. האשמות והגידופים שהטיחו זה בזה המחנות הנצים פגעו לא אחת ולא שתיים פגיעה קשה בטעם הטוב. יתרה מזו, הדברים הגיעו אפילו לידי מלשינות לשלטונות על אי־נאמנות לצאר הרוסי.¹⁵

הפחד מהצעות התיקונים של משכילי רוסיה וליטא ניזון בין היתר מן הדאגה לפריצת מסגרות על רקע אספות המתקנים של הרפורמים.¹⁶ היו שהתלבטו למי משניהם, הרפורמים בגרמניה או משכילי רוסיה, ראוי להשיב.¹⁷ החשש הזה מזכיר את החשש מן החסידות על רקע משבר השבתאות.

הציר המרכזי של פולמוס זה ושל הבאים בעקבותיו היה המחלוקת הקשה על פרשנות שונה של הלכות ואגדות: מי מוסמך לפרש את ההלכה? ומי מחויב לקבל עליו פרשנות זו או אחרת? ציר זה קיים מאז תקופת התנאים. הסוגיה העיקרית שנדונה בכתבי המתפלמסים בליטא הייתה טיפוח החשיבה הביקורתית והתודעה ההיסטורית, וממנה נבעו הסוגיות האלה: הקלה בחומרות בהלכות שונות ובמנהגים – מי מוסמך להתיר ומי מוסמך להחמיר; מעמד האישה בקהילה היהודית – נגיעה באצבע באישה נידה; הליכה בגילוי ראש; מקומן של האגדות בפסיקה ובמחשבה; מקומו של לימוד מדעים ואומנויות והשפעת הספרות היפה; שינויים באורחות חיים (לבוש וגילוח הזקן); המאבק לאמנציפציה והשתלבות בחיי המעשה.

על אף כל המאבקים וההשמצות בין ההשכלה ליהדות החרדית לא נמנעו רבנים חרדים מ"הצצה" לכתביהם של משכילים, ובמידה לא מועטה גם הושפעו מהם. תלמידי ד"ר משה מרגליות הקדיש לנושא זה את חיבור הדוקטור שלו.¹⁸ אחת הסוגיות במחקרו היא השפעת שירתם של משוררי ההשכלה כשלום הכהן, מיכ"ל ויל"ג על היצירה "חזיון חיי דוד" מאת רבי שלמה זלמן הלוי אבעל (1857-1886). הרב אבעל, שהיה נינו של אחי הגר"א, היה מראשי הישיבה בטלז הליטאית, ובקיאותו בשירת ההשכלה ניכרת בכתביו.¹⁹ יצירה זו נשארה בכתב יד, וד"ר מרגליות ההדירה בחיבורו.

¹⁵ הרב יצחק מרגליות, שיצא נגד ליליינבלום, כתב על "רוח הרעפארם" של ליליינבלום שהוא "רוח מורד באדונוני הקיסר יר"ה אשר כל דעתו הטהורה, אשר כל עבדיו הנאמנים החוסים בצלו, ילך איש איש בשם אלהיו". ראו יצחק מרגליות, "מעוז הים", כבוד הלבנון, שנה שביעית, גיליון 19-25, סיון-תמוז תר"ל (יוני-יולי 1870), עמ' 150; ובחוברת: מעוז הים, וילנה תרל"א (1870), עמ' 4; יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד, ירושלים: אחיאסף, תשי"ד, עמ' 213. תשע שנים לאחר מכן, בליל שבת הגדול תרל"ט (23 במרץ 1879), נאסרו יל"ג ומשפחתו. אשר לסיבת המאסר היו דעות שונות, ובהן רוחה גם הדעה שמלשינות של החסידים היא שהביאה לידי כך. ראו בהרחבה יתרה קלוזנר, שם, עמ' 364-371.

¹⁶ בשנת 1869 התקיים בליפציג כינוס הרבנים הרפורמים ונוסד איגוד הקהילות היהודיות בגרמניה. הכינוס עמד בסימן של מתינות והשפעתו ניכרה על משכילי רוסיה כליליינבלום וכו"ל.^ג

¹⁷ ר' מרדכי גימפל יפה, אב"ד של רוזינוי שבפלך גרודנה בבילורוסיה, סבר שהמשכילים הם הראויים לתגובה ולא הרפורמים, ואילו הרב אלכסנדר משה לפידות סבר ההפך, ונימוקו היה כי לרפורמים "לב רגש, רק שאינם יודעים מחק התורה, רבים מהם לחלוחית האמונה נזולת בעורקיהם", ואילו המשכילים "שבני תורה המה, ומעשיהם מוכיחים שלא יחפצו בתבונה [...] ולא יספיק להם מענה ישרה אחת, וימצאו עוד תואנות ואין קץ לדברי רוח". ראו לפידות (לעיל הערה 6), עמ' 321-322.

¹⁸ משה מרגליות, "מגמות וקווי יסוד המאפיינים את הספרות העברית החרדית־מתנגדית (לא משכילית) באירופה במאות הי"ח והי"ט", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשנ"ג.

¹⁹ שם, עמ' 166-220.

אני מדגיש שעניין לנו בליטא וברוסיה ולא בגרמניה, ששם היה המצב שונה לחלוטין. בגרמניה התפתחה יותר ויותר תפיסת "תורה עם דרך ארץ". מקובל לראות בר' שמשון רפאל הירש (1808-1888) את יוצרה של תנועת "תורה עם דרך ארץ". לאמתו של דבר קדם לו רבי זעקל ליב וורמסר, המכונה "בעל שם ממכילשטאט" (1768-1848), שהיה קשוב לשינויים שחלו בימיו.²⁰

משה ליב ליליינבלום (1843-1910), כרבים ממשכילי הדור, היה ספוג תורה שבעל פה, ובצעירותו אף הגיע לדרגת ראש ישיבה בוילקומיר לאחר מלאות לו עשרים שנה.²¹ מאמרו "ארחות התלמוד" והתוספת "נוספות לארחות התלמוד", שכתבם תלמיד חכם ליטאי חריף ובקיא, לא יכלו שלא לעורר סערת מלחמה, ואכן הם היו פתיחה למלחמת ה"תיקונים בדת" ברוסיה, שעיקרה בשנים תרכ"ח-תר"ל (1868-1870).²²

המאמר "ארחות התלמוד" שראה אור בהמליץ בשנת תרכ"ח נועד להיות כתב סנוגוריה על התלמוד, ובתמימות לא מעושה²³ הטעים ליליינבלום כבר בפתיחתו, כי שלא כמו סופרים "קטני תבונה" "רואה אני לנסות את כחי להיות למגן להספר הנעלה כביר הימים אשר דבריו היו למקור חיים לזרע ישרון מיום הגלותם מארצם עד עתה".²⁴

ואולם בהמשך "ארחות התלמוד" אנו קוראים:

אדוני הרבנים! ראו כי רעה נגד פנינו, ואם תחשו ומצאנו עון.²⁵ קומו נא קדמו פניה בטרם תשפתנו לעפר מות,²⁶ בטרם ירחק הרוח החדש מעל תורתנו, בטרם ירבו המתבוששים בשם ישראל והמוכרים את כבודם ואלהיהם בעד תענוגות חיי ארץ. זכרו הראשונות וקדמוניות התבוננו,²⁷ כי לולא מנהלינו חכמי התלמוד וגאונינו ורבינו אחריהם שהיו לנו, נחשבנו עם כתיים ודודנים²⁸ יורדי דומה,²⁹ אך ימינם וזרועם היו בתומכי נפשנו, כי לא תשח לארץ. – ואתם היושבים על כסאותם, מדוע תחשו? הביאו עצה גם אתם, עשו פלילה,³⁰ יסדו בתי ספר לנערי ישרון,

²⁰ ראו מאיר הילדסהיימר, "תורה וחכמה: דמותו ההיסטורית של רבי ליב וורמסר ('בעל שם ממכילשטאט')", דברי האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות ירושלים: תשמ"ז, נג, עמ' 7-28.

²¹ יוסף קלוזנר מעיד עליו כי "בשנת תרכ"ב, כשהיה בן שמונה עשרה, סיים את הש"ס והתחיל לעבור עליו מחדש בשקידה עצומה, עד שלפעמים היה לומד חמשים דף ליום". ראו יוסף קלוזנר, "משה ליב ליליינבלום האדם והסופר", כל כתבי מ"ל ליליינבלום, א, קרקוב: צייטלין, תר"ע, עמ' VII.

²² ראו שלמה בריימן, "מבוא למשה לייב ליליינבלום", כתבים אוטוביוגרפיים, א, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ג, עמ' 14.

²³ על תומתו ותמימותו של ליליינבלום ראו משה קליינמאן, "הפשטן", דמויות וקומות: רשימות לתולדות והתפתחות הספרות העברית החדשה, פריז: וולטיר, 1928, עמ' 105-110. קליינמן מתארו כמי ש"היה גם בתומתו מן הטוהר הנפשי, מן הישרות הפנימית שלא עופלה בתסבוכת החיים הקשים והמרים שעברו עליו". שם, עמ' 105.

²⁴ משה ליב ליליינבלום, "ארחות התלמוד", יוסף קלוזנר, כל כתבי מ"ל ליליינבלום, א, קרקוב: צייטלין, תר"ע, עמ' 7. במכתבו ליל"ג מ'13 ביולי 1869 כתב מ"ל: "התלמוד הוא מקור חיי העברים; חיי בני ישראל הרוחניים והקמרים דבוקים ואחוזים בהתלמוד בשרשרות ברזל, אשר עבו ורבו מיום ליום, זה כאלפים שנה; התלמוד הוא מקור כל רע ליהודים ע"י שיטתם הכוזבה בדרכיו". ראו שלמה בריימן, איגרות משה לייב ליליינבלום ליהודה לייב גורדון, ירושלים: מאגנס, תשכ"ח, עמ' 73.

²⁵ על פי מלכים ב ז ט: "ואנחנו מחשים [...] ומצאנו עוון".

²⁶ על פי תהלים כב, טז: "ולעפר־מות תשפתני".

²⁷ על פי ישעיה מג, יח: "אל־תזכרו ראשונות וקדמוניות אל־תתבננו".

²⁸ על פי בראשית י, ד: "ובני יון אלישה ותרשיש כתיים ודדנים".

²⁹ על פי תהלים קטו, יז: "ולא כל־ירדי דומה".

³⁰ על פי ישעיה טז, ג: "הביאי [הביאו] עצה עשי [עשו] פלילה".

ככל אשר יעצנו הרב ר' יחיאל מיכל פינעס במאמרו דרכי החנוך;³¹ הרום מוסדות האמונה והיו בימים הבאים זרע אמת,³² מטע ידכם להתפאר;³³ אספו אספה, חבר רבנים ומשכילים נאמני רוח³⁴ יחדו, ושימו עיניכם על כל דין וחק אשר נתן לנו מימי בעלי השלחן ערוך ז"ל עד היום, והסירו משם כל דין חדש מקרוב בא אשר יכבד עלינו, וכל אשר בחכמת הקבלה יסודתו, כי אם "אין למדין מן האגדות" אמרו חז"ל;³⁵ אף כי מחכמת הקבלה! ומה נעמו דברי הגאון הגדול רמ"ס [ר' משה סופר] ז"ל [ח"ס (חתם סופר) או"ח (אורח חיים), נ"ה (צ"ל סימן נ"א)] "המערב דברי קבלה בדינים, זורע כלאים בכרם"³⁶ – רבים דינים חדשים נלמדו מקושיות בעלי הש"ס, מאשר הקשו כה ולא הקשו אחרת, וכאלה, אשר באמת לא אבו השואלים האלה, כי אם לפלפל בחכמה, כאשר נראה בספ"ה [סוף פרק ה] מסנהדרין, שאמרו: "מזיהותיה דמר כו"³⁷ ומאשר הקשו פעמים רבות מדברי אגדה, הנאמרים במשל ומליצה (סוכה ה' [ע"א] זבחים ק"ג [ע"ב] ועוד) וכאשר כתב רבינו הגדול רש"י ז"ל (שבת ק"ד [ע"א], יומא י"ג [ע"א]);³⁸ רבים היו בלהקת המחברים, אשר ממך לבם חפשו אחרי חמרות, ועיניהם שענו מן הקולות, כמו הגאון בעל פרי מגדים ז"ל,³⁹ ויחמירו גם בדברים קלי ערך, ולא כן אמרו חז"ל: "בשל סופרים הלך אחרי המיקל"⁴⁰ רבים היו המחברים אשר לא עלה לבם לשים תורה לעמם, וכל דבריהם לא כתבו אך לנפשם, רק בניהם הוציאו לאור ספריהם אחרי מותם, ומלקטי הדינים מעל ספרי השו"ת (היושבים בד בבד ועוסקים בתורתם אשר נתנו לעמם, לא כאבותינו חכמי המשנה והתלמוד, אשר בעזרת רבים תופשי תורה, שמו חק לעמם; רבינו הקדוש לא נשען על נבנתו, לאסוף דברי התנאים אשר קדמו לו, מבלי עצות רעיו ויאסוף חכמי הדור והמה יחדו המתיקו סוד לזרות ולהבר, וכן עשה גם רב אשי), שמים לחק על ישראל כמו היתה חובה על ישראל להטות שכמו,

³¹ ראו יחיאל מיכל פינעס, "דרכי החנוך לילדי בני עמנו ומה העם דורשים מאת רבניהם?", המליץ, שנה שביעית, גיליון 37-39, 43-49, אלול תרכ"ז-כסלו תרכ"ח (ספטמבר-דצמבר 1867).

³² על פי ירמיה ב, כא: "כלה זרע אמת".

³³ על פי ישעיה סא, ג: "מטע ה' להתפאר".

³⁴ על פי משלי יא, יג: "ונאמר רוח מכסה דבר".

³⁵ ראו ירושלמי, פאה ב, ו (יז ע"א): "אין למדין לא מן ההלכות ולא מן ההגדות ולא מן התוספות אלא מן התלמוד". הגרסה בירושלמי, חגיגה א, ח (עו ע"ד): "אין מורין לא מן ההלכות ולא מן האגדות ולא מן התוספות אלא מן התלמוד".

³⁶ ראו שו"ת חתם סופר, חלק א (אורח חיים), סימן נא, ד"ה "ידענא": "כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאים [...] ולעומת זה המערב ספרי הגיון עם דברי תורה עובר על חורש שור וחמור יחדיו ואם הוא מנהיג ישראל מנהיג בכלאים". ליליינבלום בחר להסתמך רק על ראשית הפסקה.

³⁷ ראו בבלי, סנהדרין מא ע"ב: "אמרי ליה מטיבותיה דמר אמרינן בה טובא מזיהותיה דמר לא אמרינן בה ולא חדה [אמרו לו: על טובתו של אדוני אנו מדברים הרבה, ואילו על הקפדתו וגערותו איננו אומרים דבר]". רש"י שם על אתר ד"ה "מטיבותיה דמר" מסביר: "מחמת שאתה טוב ועניו ומודה לנו אנו אומרים בה הרבה. מזיהותיה דמר. אם היית רוצה להתירם בנו ולהקשות לא היינו יודעים נגדך כלום. נזיהות לשון המדבר בקושי ובחזקה".

³⁸ רש"י, שבת קד ע"א, ד"ה "עלוי קא מעלי ליה [הוא מעלה את רמתו]": "שכן דרך הש"ס [...] המקשן [המתפלפל] מהפך הסברא כאן כדי שיקשה [כדי שניתן יהיה להקשות עליה] ובמקום אחר מהפכו [את דברו] לפי הקושיא [שהקשה]". ראו רש"י, יומא יג ע"א, ד"ה "על מנת שתמותי": "וכל סוגיא זאת אין תירוצין שבה יכולין לעמוד כי יש להן תשובות [השגות] רבות". ראו גם רש"י, שבת קנג ע"ב, ד"ה "מחקה סאה": "[...] שהרבו לגזור יותר מדאי ואין יכולין לעמוד בגזירתם ומתוך כך עוברים על דברי תורה". ראו הסוגיה כולה שם.

³⁹ הרב יוסף תאומים (1727-1792). בשנת 1781 נתמנה לרב העיר פרנקפורט שעל הנהר אודר. ספרו **פרי מגדים**, פירוש על שולחן ערוך ועל מפרשיו, מספרי הפסיקה הבולטים באשכנז, נדפס שם לראשונה בשנת תקמ"ז (1787).

⁴⁰ ראו בבלי, עבודה זרה ז ע"א: "ר' יהושע בן קרחה אומר: בשל תורה הלך אחר המחמיר בשל סופרים הלך אחר המיקל".

⁴¹ על פי ירמיה ד, יא: "לוא לזרות ולוא להבר".

לסבול כל חומרא אשר יצאה מפי כל גדול באפסי ארץ! רבים הדינים אשר נאמרו לפי שעה ואנחנו קדשנום כמו מפי ד' יצא להיות לחקת עולם!⁴²

"ארחות התלמוד" לא נשאר בחלל ריק. התגובות החריפות לא היו רבות במיוחד, והן התרכזו בביקורת על דרכי הטיעון והפרשנות של ליליינבלום במובאותיו מן התלמוד והפוסקים. אחד המבקרים החריפים היה צבי פינקלשטיין מאקנא; הוא פרסם תגובה מפורטת למדי על ה"ראיות" המובאות ב"ארחות התלמוד" וסיכם דבריו באומרו כי "כל קורא דבריו נראין בסוף מאמרו ושם לוטה דעתו המשובשת. [...] אין בכל דבריו דברי טעם כלל וממילא נפרכים".⁴³ פינקלשטיין לא יכול היה להתעלם ממובאותיו של ליליינבלום מספרות ההלכה והפוסקים, אולם טען נגד פרשנותו המוטעית של הלה את המובאות הללו. נביא בזה דוגמה אחת אופיינית: ליליינבלום, שהתנגד להלכות המבוססות על "קבלה", הסתמך על החתם סופר, שטען כי "כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאים".⁴⁴ הגיב על כך צבי פינקלשטיין בפירוט: "האמת כן הוא ודבריו [של חתם סופר] נאמנים רק במערב עד שאין היצר ביניהם מבטן מי יצאו הדברים". לאמור, יש להבדיל בין הלכות לפי מקורן, אם בש"ס, בגזרות הגאונים או בדברי קבלה, אולם אין רשות לבטלן. מי שמתבסס על החתם סופר כדי "להתיר את החומרות ולעזוב אותם, לעונן פלילי יחשב".⁴⁵

ב"נוספות למאמר 'ארחות התלמוד'" ענה ליליינבלום למבקרו, והטון הפולמוסי הלך והחריף. ואולם כשם שב"ארחות התלמוד" הזכיר את פינס בבחינת מופת, במאמר זה הזכיר ליליינבלום את הגאונים גדולי ישראל בדורו: ר' יצחק אלחנן ספקטור (1817-1896), ר' ישראל לייפקין (סלנט) מקובנה (1810-1883), ר' מרדכי גימפל יפה (1820-1892), ר' יוסף זכריה שטרן (1831-1903) והרב אלכסנדר משה לפידות מראסיין (1819-1906). ליליינבלום כינה את הגאונים הללו "רבנים ישרי לב", ופנה לקהל קוראיו שיביאו לידיעתם את מאמרו "ארחות התלמוד". ברור שהאתגר הזה לא היה יכול להישאר ללא מענה, ואכן הרבנים נחלצו להגיב, ולא כפי שסבר ליליינבלום התמים (המיתמם?). האתגר היה בגדר התגרות עצומה. ליליינבלום טען כי הרבנים בדורות האחרונים סילפו בעצם את מהותו של התלמוד:

לו הביטו הפוסקים האלה על דרכי התלמוד, לו שמו על לבם כי התלמוד הוא יותר מורה דרך איך לפסוק הלכה מאשר הוא מורה הלכה! לולא שכחו כי אין למדים מן האגדות, וכי בדברי סופרים הלך אחר המיקל; [...] לולא הקדישו, בקדושת תורת משה, כל מלה שבתלמוד ופלפוליו ופלפולי פלפוליו, כי אז לא בראו לנו דינים חדשים לבקרים, ולא שמו לחק עולם על ישראל להיות להם אבן מעמסה, אשר כל עומסיה שרוטו ישרטו [...]!⁴⁶

להכרזה מתודולוגית זו צירף ליליינבלום מובאות וראיות מתחומי הלכה שונים, והללו הפכו עד מהרה לסוגיות העיקריות בפולמוס. משימתו של ליליינבלום הייתה להוכיח:

כי הפוסקים עבטו ארחות התלמוד,⁴⁸ ולא שמרו דרכו; [...] כי השלחן ערוך לא נעשה ברוח התלמוד ובקרת רחבה דרושה למענו; ועקשי לבב, הלא יקשו את ערפם גם אחרי ראותם בקרת

⁴² ליליינבלום, אורחות (לעיל הערה 24), עמ' 29-30 (הניקוד הוסף).

⁴³ צבי פינקלשטיין מאקנא, "על הצעת בעל 'ארחות התלמוד' להמעיט הדינים בראיותיו", המליץ, שנה שמינית, גיליון 34, כג באלול תרכ"ח (10.9.1868), עמ' 258. ראו גם קצנלסון (לעיל הערה 1), עמ' 82-83.

⁴⁴ ראו הערה 36 לעיל.

⁴⁵ פינקלשטיין (לעיל הערה 43), עמ' 258.

⁴⁶ על פי זכריה יב, ג: "כל עמסיה שרוטו ישרטו".

⁴⁷ משה ליב ליליינבלום, "נוספות לארחות התלמוד", יוסף קלוזנר, כל כתיבי מ"ל ליליינבלום, א, קרקוב: צייטלין, תר"ע, עמ' 37. ההדגשות במקור.

⁴⁸ על פי יואל ב, ז: "ולא יעבטון ארחותם".

ארוכה על רוב דברי השו"ע וגם אז יאמרו, "כי לעון פלילי יחשב".⁴⁹

האם באמת ובתמים האמין ליליינבלום שהרבנים האמורים יתמכו בדבריו ויקבלו ביקורת גורפת כזאת על השולחן ערוך?

יתרה מזו, ליליינבלום הרחיק לכת ונגע בלב לבה של מסורת ישראל – יום הכיפורים. הוא עימת את אוירת יום הכיפורים בבית הכנסת בצום, בסליחות ובאמירת וידוי "על חטא" עם אוירת יום הכיפורים כפי שתוארה בתלמוד:

הפעולה היקרה בעיניהם הזאת היתה: צאת הבתולות ברחובות, לבושות בגדי לבן, ודבריהן אז לבחורי ישראל, לאמר: "בחרו שא עיניך ותנה עיניך ביופי, שאין אשה אלא ליופיו!" (תענית כ"ו [ע"ב], ל"א [ע"ב]) האין זה אות נאמן, כי ידעו לערוך את יקרת החיים כערכה באמת!⁵⁰

בלי לנקוט עמדה בפולמוס זה ניכר מיד שכל צד ציטט מובאות הנוחות לו לצורך טענותיו. עם זאת נראה שבטענה זו ניכר בליליינבלום היעדרה של הבנה היסטורית בהתפתחות הריטואל בחגים, ובמיוחד בימים הנוראים, לאחר חורבן הבית השני. מן הראוי להזכיר כאן את תגובתו של הרב לפידות לטענה זו: הנהו מתלונן על ריבוי העבודה והידידים ביה"כ מה שאמרו חז"ל שלא הי' יו"ט לישראל כיה"כ. והרי בזמן שבהמ"ק קיים כשראו לשון של זהורית מלבני⁵¹ ויצאו זכאים בדינים אין שמחה גדולה מזו, אבל הישמח האסיר בעת שחוקרין בדינו לחיים או למות, הלא יבקש מליצים וטענות; הנה בזמן בהמ"ק היתה סדר העבודה האמצעים המובילין לאושר רוחינו ונפשינו [...] עתה שנפסק החבל ונתפרדה כל האומה מוטל על כא"א בפ"ע [כל אחד ואחד בפני עצמו] להשלים דוגמת עבודת הכה"ג [הכהן הגדול].⁵²

ההווי החגיגי המתואר במשנה, שכה קסם ליליינבלום, גרר אותו לערער גם על הלכות והנהגות מאוחרות יותר הקשורות לדיני כיסוי הראש של נשים נשואות.⁵³

הפולמוס על "נוספות למאמר 'ארחות התלמוד'"

"נוספות למאמר 'ארחות התלמוד'" הצליח לעורר את כעסם של רבני ליטא ועורר פולמוס סוחף. פתח בו הרב מרדכי גימפל יפה בפרסום איגרת אל תלמידו וידידו יחיאל מיכל פינס.⁵⁴ יצוין כי מאמרו של פינס "דרכי

⁴⁹ ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 39 (ההדגשה במקור). המובאה המצוטטת בסיום הקטע היא מביקורתו של פינקלשטיין על הצעתו של בעל "ארחות".

⁵⁰ עמ' 39. זיכרוננו של ליליינבלום הטעהו, והוא כרך שתי מובאות. בבבלי, תענית כו ע"ב (משנה) נאמר: "אמר רבן שמעון בן גמליאל: לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיה"כ שבהן בנות ירושלים [...] יוצאות וחולות בכרמים ומה היו אומרות בחור שא נא עיניך וראה מה אתה בורר לך אל תתן עיניך בנוי תן עיניך במשפחה". בגמרא בסיום המסכת, דף לא ע"א נאמר: "תנו רבנן: יפיפות שבהן מה היו אומרות תנו עיניכם ליופי שאין האשה אלא ליופי. מיוחסות שבהן מה היו אומרות תנו עיניכם למשפחה לפי שאין אשה אלא לבנים. מנוערות שבהן מה היו אומרות קחו מקחכם לשום שמים ובלבד שתעטרנו בזהובים". השו"ר רמב"ם בפירושו למשנה הג"ל: "הנשים הנאות והיפות שבהן היו אומרות בחור שא נא עיניך וראה מה אתה בורר לך שאין אשה אלא ליופי. והמיוחסות כשלא היו נשואות חן בעיני רואיהן היו אומרות אל תתן עיניך בנוי תן עיניך במשפחה שאין אשה אלא לבנים".

⁵¹ משנה, יומא ח, נ.

⁵² לפידות (לעיל הערה 6), גיליון 41, עמ' 323.

⁵³ ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 35-36.

⁵⁴ ראו מרדכי גימפל יפה, "ע"ד הנוספות לארחות התלמוד", כבוד הלבנון, שנה שישי, גיליון 20, י בסיון תרכ"ט (1869.20.5), עמ' 153; גיליון 21, יז בסיון תרכ"ט (1869.27.5), עמ' 161-164; גיליון 22, כד בסיון תרכ"ט (1869.3.6), עמ' 169-171. פינס (1843-1913) היה תלמידו של ר' מרדכי גימפל יפה. ראו גם קצנלסון (לעיל הערה 1), עמ' 99-100.

החנך לילדי בני עמנו ומה העם דורשים מאת רבניהם" נזכר ב"ארחות התלמוד" כמאמר מופת שיש ללכת בעקבותיו.⁵⁵ ליליינבלום אף החמיא לגימפל יפה על מכתב תגובתו למאמר אחר של פינס.⁵⁶

גימפל יפה לא הכחיש כי מצא עניין כלשהו במאמר "ארחות התלמוד" וכי "איזה עלים ישרו בעיני". ואולם למקרא ה"נוספות" התברר לו לצערו כי "ארחותיו אינם ארחות התלמוד, באשר נהג בהם מנהג אוהבי נצוח, לבחור מתלמוד מאמרים יחידים המתעים מדרכי התלמוד בכלל". גימפל יפה האשים אפוא את ליליינבלום בחוסר יושר אינטלקטואלי; יתרה מזו, הוא האשים אותו בקנטרנות לשמה ובחוסר אמינות בבחירת ראיותיו מן התלמוד. גימפל יפה לא הסתפק בהערה כללית גרידא, אלא הגיב בפרטות לטענות המובאות במאמרו של ליליינבלום וניסה להראות עד כמה שגה הלה הן בהבנת הראיות שציטט והן במסקנות שהסיק. הוא האשים את ליליינבלום בזיוף ממש: "דברי המאמר הזה ["נוספות"] בעיני כמביא בירור מאמיתת הדבר על סותרו, ומביא עדים על שקרם".⁵⁷

גימפל יפה, שהעריך מאוד את תלמידו פינס, ביקש את סיועו בהפרכת טיעונו של ליליינבלום: "ועתה ברוך ה' יקח נא מועד להשיב מלא דבר על פרטי דברים האמורים בם כי ת"ל [תודה לאל] עתותיו בידיו⁵⁸ וכשרונותיו עמו כיד ההשכלה הטובה עליו".⁵⁹

מאלפת עד מאוד הייתה תגובתו של פינס, איש הביניים, לאתגר שהציב לו גימפל יפה.⁶¹ סגנון התגובה מנומס עד מאוד ומאופק, אולם פינס דחה בעצם את עמדתו של מורו מכול וכול, אם כי בניסוח דיפלומטי. פינס דחה את בקשת רבו בהיותה "לא יעילה", "כי בסתירת הראיות לא יסתר המשפט, ובנפול הסמוכות לא יפול הבנין כל עוד שאשיותיו לא נמוטו".⁶² לאמור, לא הראיות במאמרו של ליליינבלום טעונות תגובה, אלא התזה העיקרית שלו, ולה הסכים פינס ונימוקיו עמו: עצם הבקשה לתיקונים אינה בגדר חידוש; מסורת ישראל ידעה תיקונים רבים ואף מרחיקי לכת. חכמי ישראל לדורותיהם "מעולם לא קדמה הוראתם למעשה, אך המעשה קדמה להוראתם, כשנמנעו העם מלהלוות – התקינו פרוזבול. נתפרצו בשמן של כותים – התירו להם, סחרו בסתם יונים ובמאכלות אסורות ויבואו בברית מ"מ עם הגוים שבתוכם המה יושבים – אשרו וקימו הרבנים את מעשיהם ע"פ הדין".⁶³ ביטול חומרות מסוימות אינו פסול מראש, אלא יש לבחון כל מקרה לגופו, ו"אין לנו רשות לשנות בדת כ"א [כי אם] לצורך הכרחי".⁶⁴ יש אפוא להבחין בין תיקון לתיקון, ופינס המשיל משל להמחשת דבריו:

משל שתי מיני התיקון למה הם דומים, לשני בני אדם אחד פקח ואחד טפש שירש כל אחד בית מאביו, לימים נתישנו הבתים וגדלו המשפחות ולא היו הבתים מכילים אותם, מה עשה הפקח, התחיל לתקן קמעא קמעא. היום בנה נדבך חדש, למחר עשה גג וטח עליו מעזיבה, ועשה מאוצרו בית דירה ומערתו מרתף, לא עברו ימים מועטים נמצא ביתו מחודש ע"פ כולו וראויה לדירה ואין איש אומר: ראה זה חדש הוא. הטפש כיון שראה ביתו מתמוטט הלך והרסו קמעא

⁵⁵ ליליינבלום, אורחות (לעיל הערה 24), עמ' 29.

⁵⁶ ראו המלץ, שנה שביעית, גיליון 24, א בתמוז תרכ"ז (4.7.1867), עמ' 181-183, ואת תגובת פינס, שם, עמ' 183-184.

⁵⁷ יפה, ע"ד הנוספות (לעיל הערה 54), עמ' 155.

⁵⁸ על פי תהלים לא, טז: "בידך עתתי".

⁵⁹ על פי עזרא ז, ט: "כיד־אלהיו הטובה עליו"; ח, יח: "כיד אלהינו הטובה עליו"; נחמיה ב, ח: "כיד־אלהי הטובה עליו".

⁶⁰ יפה, ע"ד הנוספות (לעיל הערה 54), עמ' 156.

⁶¹ יחיאל מיכל פינס, ע"ד הנוספות לארחות התלמוד, "כבוד הלבנון, שנה שישית, גיליון 21, יז בסיון תרכ"ט (27.5.1869), עמ' 161-164; גיליון 22, כד בסיון תרכ"ט (3.6.1869), עמ' 169-171.

⁶² שם, גיליון 21, עמ' 161.

⁶³ שם, עמ' 163. ההדגשות במקור.

⁶⁴ שם, עמ' 164.

קמעא עד היסוד ומכיון שעסק בבנין נתמסכן. מה עשה? הביא קנים מאגם ובנה לו סוכה, בא רוח מצויה והפכה על פניה, בנה מחדש והפכה על פניה ועדיין הוא יגע לריק וילד לבהלה.⁶⁵

הדברים הללו של פינס קלעו למרכז המטרה בפולמוס בין הרבנים לבין המשכילים. פינס לא היה שותף כמובן למגמות הרפורמה של מתקנים מסוימים המשולים לטיפש שבמשל, אולם הוא אכן חייב תיקונים ברוח מסורת ישראל לדורותיה בדרכו של החכם שבמשל. וברוח "פייסנית" זו הוא הגן על מאמרו של ליליינבלום, שלכל היותר "ערבב בו שני מיני תיקון".⁶⁷ פינס ניסה לצנן את כעסו של מורו על ליליינבלום, על שהשיג השגות על השולחן ערוך. הוא הזכיר למורו כי "אין זה חדוש בספרות התלמוד, כמה פוסקים ורבנים השיגו על מי שקדמו להם ואין איש יחשב זאת למו לחטאה, ואדרבא הספריה התלמודית בנויה כולה על בקורת כנודע לכל התלמידים".⁶⁸ ייאמר במפורש, פינס עקף כאן את שורש הבעיה. רבני אשכנז לא הכירו בסמכות ההלכתית של ליליינבלום ופסלו את האמור, ולא את האמור, ואילו פינס התייחס לגופם של דברים והתחמק מבעיית הסמכות של המחבר. לדעת פינס, זכותו של ליליינבלום "להציע ספקותיו לפני חכמי הדור בספר מיוחד, ואם יהיו דבריו צודקים וכתובים בעונה מבלי אשר יתראה כגס לבו בהוראה בטח יקובלו דבריו לרצון".⁶⁹

יש לשער כי גימפל יפה לא רווה נחת מתגובתו המתונה של פינס וממיאונו לתקוף את ליליינבלום. במקום להשיב לפינס פרסם גימפל יפה את מכתבו לרב יוסף זכריה שטרן,⁷⁰ שהיה לו שם של פולמוסן חריף לשון, והפציר בו להגיב. יצוין כי גימפל יפה היה חותנו של שטרן. גימפל יפה ירא שאם לא תבוא תגובה נחרצת מתאימה נגד ליליינבלום, "מהרה ויחליטו אוהבי דרוך [ממצוות] את שתיקתנו להודאה".⁷¹

ואכן הרב שטרן נענה מיד לבקשת חותנו ופרסם את מאמרו הארוך במיוחד "עת לבנות בחומת הדת"⁷² שדן באריכות מופלגת במאמר "נוספות לארחות התלמוד", וכעבור כשבעה חודשים פרסם גם את תגובתו לתשובת פינס לגימפל יפה.⁷³ שטרן סבר מלכתחילה שלא להגיב על "הנוספות לארחות התלמוד".

אחרי אשר נוכחנו לדעת מי הוא האיש הזה [...] גם מעשיו לא נסתרו מנגד עינינו – כי אין לו יד ושם גם בין המשכילים ואוהבי החופש, וכל חפצו רק בהתגלות לבו, ולהראות כמתוכח להתחשב כמתחכם⁷⁴ [...] אמרנו, כי דבריו המשוללים מכל מדע ומלאים מהתלות עתק ובוז, המה לבדם יענו חרפתו ויכסוהו בכלמה.⁷⁵

65 על פי ישעיה סה, כג: "לא יגעו לריק ולא ילדו לבהלה".

66 פינס, ע"ד הנוספות (לעיל הערה 61), גיליון 21, עמ' 164.

67 שם, גיליון 22, עמ' 169.

68 שם.

69 שם.

70 מרדכי גימפל יפה, "עוד מכתב אחד בדבר הנוספות לארחות התלמוד", **כבוד הלבנון**, שנה שישית, גיליון 24, ח בתמוז תרכ"ט (17.6.1869), עמ' 185-188. ראו גם קצנלסון (לעיל הערה 1), עמ' 103-105.

71 יפה, שם, עמ' 185.

72 ראו יוסף זכריה שטרן, "עת לבנות בחומת הדת", **כבוד הלבנון**, שנה שישית, גיליון 31-36, 39-49, אב תרכ"ט-טבת תר"ל (אוגוסט-דצמבר 1869). ראו גם הנ"ל, "הערות והוספות ותיקונים על המאמר עת לבנות בחומת הדת", **כבוד הלבנון**, שנה שביעית, גיליון 4-12, שבט-אדר ב תר"ל (ינואר-מרץ 1870).

73 יוסף זכריה שטרן, "חכמים הזהרו בדבריכם!", **הלבנון**, שנה שביעית, גיליון 3, טו בשבט תר"ל (17.1.1870), עמ' 17-21.

74 הרב שטרן לא נתפס להשמצות פרועות כרב דוד טביל מליסא בדרשתו, שלא חסך מנ"ה ויזל תארים משפילים: איש חנף ומרע, איש עני בדעת, הדיוט שבהדיוטים (דוד טביל [לעיל הערה 8], עמ' 182); איש רשע בפניו, איש הנעדר חכמות הנשגבות, אין לו חלק ונחלה בעומק התלמוד בלימודו, איש משולל מכל מוסדות המדע, הנוכל הזה (שם, עמ' 183); הנוכל הנפתה הזה, הרע הזה הירץ ויזל ימח שמו, נבל ולא חכם, אובד עצות (שם, עמ' 184); הנפתל העקש, המתועב הזה, שוטה רשע וגס רוח (שם, עמ' 186); רשע ערום, טפש, משוגע ופתי (שם, עמ' 187); אויל, קרח הזקן, מסית ומדיח, רש ונקלה (שם, עמ' 188); איש צר ואויב הרע הזה (שם, עמ' 189); זד יהיר צורר היהודים (שם, עמ' 190); צבוע, אפיקורוס (שם, עמ' 192); סכל וכסיל, עוכר ונוכל (שם, עמ' 193).

75 שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 31, עמ' 241.

ובכן, ראשית לכול יש כאן שלילה גמורה של האיש וביטול ערכו, כדרכם של הרבנים בפולמוס.⁷⁶ הרב שטרן, אף שהיה נסער ונוח לכעוס, נזהר מאוד שלא להזכיר את שמו של ליליינבלום, והלך בדרכי הרמב"ם או הרמב"ן, שרמזו בפולמוסיהם למחבר היריב, אך לא להזכירו בשמו.⁷⁷

בסופו של דבר ניאות הרב שטרן לבטל רצונו מפני רצון הפונים אליו, אף על פי שטען "כי נהיה למשא על הקוראים בהלאותינו אותם בדברי ריב עם איש אשר לא יהדר גם את פני התלמוד ורבותינו הפוסקים".⁷⁸ מרוב דאגה שלא להיות למשא על הקוראים, פרסם מאמר ארוך עם תוספות ותיקונים העשויים להוות ספר שלם.

זאת ועוד, אחת הסוגיות בפולמוס הייתה היחס לאגדה, בעקבות דברי ליליינבלום על האגדה לסוגיה בראשית המאמר "ארחות התלמוד". שטרן, עם כל זלזולו המופגן בליליינבלום, מצא לנכון לחבר חיבור ארוך מאוד (שמונים ואחד עמודים כפולי טורים), "מאמר תהלוכות האגדות",⁷⁹ כדי לתת משקל נגד לדעותיו.

שאלת מהימנותן של האגדות בתלמוד ודרכי לימודן הייתה מאז ראשית ההשכלה סלע המחלוקת בין חרדים למשכילים.⁸⁰ שטרן ייחד דיונים רבים לאגדות ולדרכי לימודן ופרשנותן.⁸¹ הוא ידע היכן למצוא את נקודות התורפה של יריבו, ולא בכדי בחר להתעמת בוויכוח על האגדות עם ליליינבלום, ולא עם יהודה ליב גורדון, שהיה חריף יותר ומנוסה יותר בפולמוס.

הרב שטרן הבין היטב כי קעקוע אמתותן של האגדות הוא השלב הראשון בניסיונם של המשכילים לערער את סמכות חז"ל, בבחינת צעד מכין לקראת תיקונים בהלכות ובמנהגים. לכך לא יכול שטרן להסכים בשום אופן. אין תמה אפוא ששטרן נזעק להתפלמס עם ליליינבלום, שדבריו על "האגדות הדמיוניות" חייבוהו להזדרז להגיב עליהם בחריפות.

נענין בחקר המקרה (case study) הראשון שהביא שטרן כדי ללגלג על יריבו. בבבלי, מסכת ברכות ה ע"ב, נאמר: רב הונא תקיפו ליה [החמיצו לו] ארבע מאה דני דחמרא [חביות יין]. על לגביה [נכנסו אצלן] רב יהודה אחוה [אחיין] דרב סלא חסידא ורבנן. ואמרי ליה רב אדא בר אהבה ורבנן. ואמרו ליה: לעיין מר במילי [יפשפש במעשיו]. אמר להו: ומי חשידנא בעינינו [וכי חשוד אני בעיניכם?] אמרו ליה: מי חשיד קב"ה דעביד דינא בלא דינא [וכי חשוד הקב"ה שעושה דין בלא צדק?] אמר להו: אי איכא מאן דשמיע עלי מילתא לימא [אם יש בכם מי ששמע עלי דבר שחטאתי בו, שיאמר]. אמרו ליה: הכי שמיע לן דלא יהיב מר שבישא לאריסיה [שמענו שלא נתת לאריס שלך את חלקו בזמורות הגפן]. אמר להו: מי קא שביק לי מידי מיניה הא קא גניב ליה כוליה [וכי השאיר לי משהו מהן?] הרי הוא גנב את כולן]. אמרו ליה: היינו דאמרי אינשי בתר גנבא גנוב וטעמא טעים [זה שאומרים אנשים הגונב מן הגנב אף הוא טועם טעם גנבה]. אמר להו: קבילנא עלי דיהיבנא ליה [מקובל עליי לתת לו]. איכא דאמרי: הדר חלא והוה חמרא [חזר החומץ להיות יין] ואיכא דאמרי: אייקר חלא ואיזדבן בדמי דחמרא [החומץ התייקר ונמכר במחיר יין].

⁷⁶ בנעימה "מאפקת" יותר כתב הרב לפידות במאמרו תוכחה מגולה (לעיל הערה 6), גיליון 41, עמ' 322: "המערערים [המשכילים] אינם ידועים לי בטבעם". הוא "לא ידע" אם הם מנימים עם הכסילים שעליהם נאמר "אל תען כסיל כאלותו" או "ענה כסיל כאלותו" (ראו מוטו לעיל).

⁷⁷ שניאור זק"ש, **התחיה אשר תחיה לעתים ספרי מתים**, חוברת ראשונה, ברלין תר"י; חוברת שנייה, שם תר"י; דפוס צילום, ירושלים תש"ל. ראו שם, חוברת שנייה, עמ' 3: "הנה כי כן יפעל הרמב"ם צדקות, לא פעמים ושלא, לבלי לנקוב בשם האיש הזעום ממנו, למען לא יתהלל בחלול שם זולתו". ראו גם שם, עמ' 8.

⁷⁸ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 31, עמ' 241.

⁷⁹ ראו יוסף זכריה שטרן, "מאמר תהלוכות האגדות", **זכר יהוסף, שאלות ותשובות על סדר הש"ע אורח חיים**, חלק ד, כרך ב, ורשה: דובערוש טורש, תרנ"ט-תרס"ב.

⁸⁰ ראו אהרן וולפסון מהאלה, "שיחה בארץ החיים" (תקנ"ד-תקנ"ז), פרידלנדר, פרקים (לעיל הערה 9), עמ' 155-156.

⁸¹ ראו יוסף זכריה שטרן, **זכר יהוסף, על הש"ס, ברכות וסדר מועד ומסכת יבמות וכמה אגדות חז"ל**, ורשה תר"ך.

ליליינבלום, המשכיל הרציונליסט, העדיף את הדעה השנייה, שלא האמינה בנס שהחומץ חזר להיות יין וטענה כי מחיר החומץ עלה, והטעים כי דעה זו הגיונית והיא "מופת על שאר האגדות".⁸²

שטרן מגיב על הדברים הללו בשלושה שלבים. ראשית לכול הוא מזלזל בלמדנותו של ליליינבלום ויורה בו חץ מורעל:

כל אחד חוקר בתלמודו כפי דעתו למיעוט בקיא[ן]תו רק מצד החיפוש בהעברה בעלמא (וכמאמר המורגל בפומי "נקל למצוא מי שבקי בכל הש"ס בבלי וירושלמי, ולא מי שבקי במס' אחת" –)⁸³

שטרן מלגלג על המחבר על חוסר בקיאותו, שהיא כעין התחזות, וקובע כי לא צריך להיות בקיא בש"ס כדי להביא את האגדה הזאת ואחרות כיוצא בה, "כי כל המאמרים ערוכים על הסדר בס' 'מלא רצון'⁸⁴ אשר חובר על כל א"ד [איכא דסתר, שנראים כדברים סותרים] בש"ס, להשוות המאמרים לפי דרכו".⁸⁵

יצוין כי לגלוגו של שטרן על ליליינבלום מסתיר את אשר באמת כתוב באותו ספר מלא רצון על חביות היין של רב הונא. המחבר שם טוען שאין לגרוס חס וחלילה שאחת הדעות בגמרא אינה נכונה, אלא "ששניהם אמת וצדק. והיינו דרך משל שהי' לו ת' דני דחמרא [ארבע מאות חביות יין] שנעשו חומץ, ושני מאות מהם חזרו ונעשו יין. ושני מאות מהם שנשארו חומץ איזדבנו [נמכרו] בדמי חמרא כי אייקר חלא [חומץ]. וא"כ שניהם הם אמת".⁸⁶

שטרן ידע היטב שהסבר "תמים" זה רק יעמיד את מחברו באור הגיחוך. מוטב היה לו שלא להזכירו כלל, אלא שיצר הנצחנות בפולמוס הכשילו.

שנית, שטרן טוען שאין מדובר בדיון על מעשה שהיה, אלא משום חשיבותו של רב הונא דנו החכמים "באיזה אופן הי' ראוי שיהי' הנס במציאות".

שלישית, שטרן מסביר ש"זה רגיל בש"ס שנאמרו שתי לשונות אליבא דחד מ"ד [מאן דאמר] אם אמרה ונחלקו כפ"מ [כפי מה] שהבינו בדבריו".⁸⁷

חקר המקרה השני מרתק מקודמו. ליליינבלום⁸⁸ מסתמך בין היתר על ספרו של שניאור זק"ש **התחיה**,⁸⁹ ועל ר' נחמן קרוכמל (רנ"ק) שהקדיש לאגדה ולבעלי אגדה פרק מיוחד **במורה נבוכי הזמן**, שער יד. ליליינבלום מסתמך על זק"ש ומטעים כי:

ר' יהושע בן לוי לא האמין בלחשים וקמיעות והבלים כאלה, כאשר זכרתי בשמו,⁹⁰ גלה נסתרות

⁸² ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 33.

⁸³ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 32, עמ' 250. השוו הנ"ל, תהלוכות (לעיל הערה 79), פתח דבר, עמוד ראשון, טור ב.

⁸⁴ ראו אברהם נפתלי הירש שפיץ, **מלא רצון**, באור כל מקום שנראה בש"ס כשני דברים המכחישים זה את זה ומתקן ומישב גם דברים תמוהים זולתם... פרנקפורט שעל הנהר מיין ת"ע.

⁸⁵ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 32, עמ' 249.

⁸⁶ שפיץ, **מלא רצון** (לעיל הערה 84), דף א ע"ב-ב ע"א.

⁸⁷ שם.

⁸⁸ ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 32.

⁸⁹ זק"ש (לעיל הערה 77).

⁹⁰ ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 32. הוא מצטט מירושלמי, שבת טז, א (טו ע"ג): "אמר רבי יהושע בן לוי הדא אגדתא הכותבה אין לו חלק [לעולם הבא] הדורשה מתחרך [נחרך באש] השומעה אינו מקבל שחר[.]. אמר רבי יהושע בן לוי אנא מן יומי לא איסתכליה בספרא דאגדתא אלא חד זמן אסתכלית [מאותו יום לא הסתכלתי בספר האגדות אלא פעם אחת] [...] מאה ועשרים ושלושה פעמים שישר' עונין הללויה כנגד שנתויו של אהרן הללוי' הללו אל בקדשו לאהרן קדושו לאהרן קדוש ה' אפילו כן אנא מתבעית בליליא". שטרן מתייחס לגלוגו של

מתכונת ר' יוחנן איש ריבו בהלכה **שהאמין** בכל: בלחשים (שבת כ"ז [צ"ל סז ע"א]), בכשוף (סנהדרין ס"ז [ע"ב]), חולין ז' [ע"ב]), בשלש מאות מיני שדים (גיטין ס"ח [ע"א]), במלאכי חבלה (סנהדרין ק"ו [ע"ב]), בחלומות (ברכות כ"ה [צ"ל נה ע"ב]),⁹¹ בבת קול (מגילה ל"ב [ע"א])
בנחשוי הפסוקים (חולין צ"ה [ע"ב]), בעין רעה (בבא מציעא פ"ד [ע"א]) ועוד דברים **זרים רבים**
מאד, וכן היה גם רבה בר חנה תלמידו [...]⁹²

רנ"ק אף מרחיק לכת וטוען בחריפות: "היו בכותבי האגדה ג"כ קלי הדעת ועקומי לב וחסרי טעם, שחמדו להם לצון. [...] והנה אלה הפחותים הכניסו בקובצים שלהם, כל ספור דובר נבלה, וכל לשון הרע, וכל גנאי על כל איש רשום בזמנם וקודם לזמנם".⁹³

שטרן מגיב על דברים אלו בכמה שלבים; הבה נבחן אותם כסדרם. את ליליינבלום אין הוא מזכיר כמו, ואת רנ"ק הוא מזכה ברמז עקיף. את שמו של זק"ש הוא כן מזכיר, הוא מתנצל שלא ראה את ספרו **התחיה**, אולם הוא משלב הערה ביקורתית כלפיו: "לא אוכל לשפוט עליו [על זק"ש], באשר אין הספר לנגד עיני, ואולי אף שגה בהעתקת דבריו. ומהראוי כי הח' זק"ש יבאר דעתו בברור למען נדע".⁹⁴

ולגופן של טענות, שטרן מטעים שר' יהושע בן לוי (ריב"ל) היה בקיא באגדות.⁹⁵ יתרה מזו, שטרן מחזק טענה זו במובאה מן התלמוד הירושלמי: "אמ' רבי יהושע בן לוי. 'עליהם' 'ועליהם'. 'דברים' 'הדברים' 'כל' 'בכל'. מקרא ומשנה ותלמוד ואגדה. ואפילו מה שתלמיד וותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיו".⁹⁶

שטרן דוחה מכול וכול את הדעה שריב"ל לא האמין בלחשים וקמעות. שטרן מפרש את המימרה "אגדתא הכותבה אין לו חלק [לעולם הבא]" כהתנגדות עקרונית לכתיבתה, על פי הכלל הידוע: "דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה, דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב".⁹⁷ שטרן מפליג בדברים על חשיבות הלימוד בעל פה ולא מן הכתב ומסכם: "ולזאת היו מתרעמין על כתיבת האגדות. מפני הבא להגות בהם מתוך הספר, ואם אינו תלמיד הגון או אין לו בינה יתירה להתבונן או לשאול פי רבותיו, יכשל בהם, או כי יתלה החסרון בדברי חז"ל או יבינם ויגמען כמו שהם חי ולא ידע מה להשיב לאפיקורס".⁹⁸

דברים אלו מבטאים את התפיסה החינוכית הידועה שלימוד אוטודידקטי עלול להביא לידי גילוי פנים בתורה שלא כהלכה,⁹⁹ וחשוב עד מאוד "שימוש חכמים" בשלבי הלימוד השונים. מעבר לתפיסה חינוכית זו יש בדברים אלו

ליליינבלום על פחדו של ריב"ל בלילה ומסתייע בפרוש "קרבן העדה" בירושלמי, שם, ד"ה "אפילו כן": "אע"פ שלא נסתכלתי בה [בספרא דאגדתא] אלא פעם אחת עדיין אני מתפחד ונבעת בלילה מאותו עון". שטרן מסביר שהעון היה להסתכל בספר דאגדתא כתוב. ראו להלן.

⁹¹ גם ר' יהושע בן לוי האמין בחלומות. ראו בבלי, ברכות נו ע"ב.

⁹² ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 33. ההדגשות במקור.

⁹³ נחמן קרוכמאל, **מורה נבוכי הזמן**, למברג: וולף, 1863, עמ' 195; **כתבי רבי נחמן קרוכמאל**, ערך שמעון ראבידוביץ, מהדורה שנייה, וולת'אם, מסצ'וסטס תשכ"א, עמ' רנא.

⁹⁴ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 32, עמ' 249.

⁹⁵ בבלי, בבא קמא נה ע"א: "כלך אצל ר' תנחום בן חנילאי שהיה רגיל אצל ר' יהושע בן לוי שהיה בקי באגדה".

⁹⁶ ירושלמי, מגילה, ראש פרק הקורא עומד, ד, א (עד ע"ד). השו"ו ירושלמי, פאה ב, ד (יו ע"א); חגיגה א, ח (עו ע"ד).

⁹⁷ בבלי, גיטין ס ע"ב; תמורה יד ע"ב; ילקוט שמעוני, ויקרא, צו, רמז תפא, ד"ה "ומנחתם ונסכיהם".

⁹⁸ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 32, עמ' 250. השו"ו שטרן, תהלוכות (לעיל הערה 79), פתח דבר, עמוד ראשון, טור א. שטרן מטעים, בהסתמכו על הרמב"ם, כי "בהיות דרכי למודם על פה התאמצו לכוללם ברמז במלות קצרות המעוררים השתוממות שישאר זכרונו על לוח לבכם כטבע כל ענין מפלאי ושיתעוררו הנבונים אחר לטישת רעיוניהם להשיג התכלית המושג מחידותם". שטרן מחזק דבריו אף בציון הנאמר בבבלי, פסחים מט ע"ב, שאין מגליון סוד לעם הארץ. ראו תהלוכות, עמ' 3. השו"ו רמב"ם, מורה נבוכים א, עא; הקדמת הרמב"ם לסדר זרעים.

⁹⁹ ראו בבלי, סנהדרין צט ע"א: "והמגלה פנים בתורה שלא כהלכה, [...] אף על פי שיש בידו תורה ומעשים טובים –

רמז ברור לאיכות לימודו של ליליינבלום, שאמנם היה בקיא עד מאוד, אך היה בעיקרו אוטודידקט מובהק.¹⁰⁰ זאת ועוד, שטרן משלח בליליינבלום חץ נוסף, מוסתר קמעא, בהפנתו את קוראיו לאמור בפירוש הרמב"ם למסכת אבות ג, יד: "מגלה פנים בתורה – הוא מי שעובר על מצוות התורה בפרהסיה – והיא תכלית הכפירה".¹⁰¹

האשמת אדם שגילה פנים בתורה שלא כהלכה הייתה מן ההאשמות החמורות ביותר שטפלו רבנים מאז ועד היום על יריביהם בכלל ועל משכילים בפרט. בכך ביקשו הרבנים לשלול שלילה גורפת את זכותם של משכילים הבקיאיים בהלכה להציע תיקונים כלשהם.

אחד מאמצעי הפולמוס הנפוצים הוא שימוש באנלוגיות רטוריות, אמצעי מקובל ביותר על דרשנים, ושטרן אינו מושך ידו ממנו גם בכתיבתו העיונית. את הפירוש המסולף של אגדות חז"ל בידי מי שלא הוסמך לכך, היינו המשכילים, הוא מדמה לשימוש לא מורשה בתרופות:

כל דבר רע כמו פצע וחבורה אין למרק אותו ולגרשו רק ע"י רע כמוהו, אלא שאין מוכרים דברים הללו אלא לרופאים המומחים לרבים שיודעים להשתמש בהם במקום הראוי, כך כל מליצות חכמים וחיזקות הם ליודעי חן, והם ג"כ מות ומכשול לכסילים ההולכים בחשך, וכן אחז"ל [אמרו חז"ל] למאן דזכי סמא דחיי למאן דלא זכי סמא דמותא.¹⁰²

כשם שלצורך הפולמוס ראה שטרן לנכון להבליט את בקיאותו, ראה חובה לעצמו להדגיש את חסרון דעתו של ליליינבלום, וסיכם את דבריו: "ראו נא הקוראים, איך רצון בעל המאמר 'הנוספות' רק להטעות אחרים, ואיך הוא בונה חץ על יסוד רעוע, על מה שכבר נדפס כרצונו, ועל מה שפלטת קולמסו של אחד המחברים איזה רעיון בהשקפה"¹⁰³ והוא סומך עליו כעור [כעיוור] על מנהלו במדבר שממה".¹⁰⁴

אילו קרא שטרן את טיעונו של זק"ש בספרו **התחיה**,¹⁰⁵ היה נוכח לדעת כי תגובתו שגויה, ובעצם לא השיבה לגופו של עניין. זק"ש לא טען כל עיקר כי ריב"ל לא האמין באגדות. אדרבה, זק"ש מטעים כי "אחד **מרבני דאגדתא** בעצמו, הוא ריב"ל, המגיד שבחה של הגדה תמיד".¹⁰⁶ זק"ש הדגיש כי ריב"ל "קרא תגר על אותה ההגדה הזכורה שם מטעם שכל עצמה היתה קמיע לשמור את המצפצפים והמהגים בה מפחד בלילות",¹⁰⁷ סירב להאמין בקמעות ובלחשים ולא רצה להתרפא באמצעותם, ומשום כך גם לאחר קריאת פסוקים נבחרים מתהלים לא פסק מלפחד בלילות...

ליליינבלום מבחין בפתיחה ל"נוספות להמאמר 'ארחות התלמוד'" בין אגדות עיוניות לאגדות מעשיות. העיוניות עסקו במעשה בראשית ובמעשה מרכבה, ואילו המעשיות הציעו לחשים וקמעות, ומשום כך דחו אותן חכמים רבים.¹⁰⁸

אין לו חלק לעולם הבא". השוו משנה, אבות יג, א.

¹⁰⁰ על שקדנותו של ליליינבלום ראו הערה 21 לעיל.

¹⁰¹ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 32, עמ' 251, "וע' רמב"ם אבות". שטרן מפנה למראה מקום בלי לצטט, במעין קריצה ליודעי דבר.

¹⁰² שטרן, תהלוכות (לעיל הערה 79), ב, עמוד ראשון, טור ב. ראו בבלי, שבת פח ע"ב: "דברי תורה יש במ להמית ולהחיות. היינו דאמר רבא: למיימינים בה – סמא דחיי, למשמאילים בה – סמא דמותא".

¹⁰³ שטרן רומז כנראה לרנ"ק.

¹⁰⁴ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 32, עמ' 250.

¹⁰⁵ זק"ש (לעיל הערה 77), חוברת ראשונה, עמ' 29-30.

¹⁰⁶ שם, עמ' 27. ההדגשה במקור.

¹⁰⁷ שם, עמ' 29.

¹⁰⁸ ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 32.

לפיכך, טענתו של שטרן, שלפי הודאתו לא ראה את ספרו של זק"ש, כי ליליינבלום סומך על זק"ש "כעיוור על מנהלו במדבר שממה" אין לה ביסוס.

אחת מתחבולותיו של שטרן בפולמוס היא מטח עצום של מראי מקומות, שלעיתים אינם רלוונטיים ביותר לנושא הנדון, אלא נועדו בראש ובראשונה לשכנע את הקורא בפער האינטלקטואלי בינו לבין ליליינבלום, שנסייע גם הוא במובאות אחדות. את אמצעי הפולמוס הזה על דרך שיטת "התייעוד התומך", כשיטת התייעוד העיוני¹⁰⁹ של יוסף פרל בסאטירה, נוקטים שני המחנות הנצים. ליליינבלום לדוגמה ציטט בפתיחה ל"נוספות" את האמור בתלמוד הירושלמי בשם ריב"ל, "הכותב אגדות אין לו חלק לעולם הבא"¹¹⁰. שטרן עט על המובאה הזאת כמוצא שלל רב וטוען שליליינבלום לא הבין את משמעות הביטוי "אין לו חלק לעולם הבא"; הוא מגייס לשם כך לא פחות מארבעים מראי מקומות, לרבות מספרו זכר יהוסף, ומסיים בהערה קצרה "ואכמ"ל" (ואין כאן מה להוסיף).¹¹¹ סיומת זו אינה יכולה שלא להעלות חיוך על שפתינו: לאחר שפרסם את החלק האחרון של מאמרו בגיליון 49, טבת תר"ל, הוסיף לו שטרן סדרת הערות והוספות במשך שלושה חודשים רצופים באותה שנה.¹¹²

מטח המובאות הוא חלק מפלפול חכמים בסוגיה הנדונה, ונראה שאכן עושר הפלפול שמור לפולמוס לרעתו, ובלהט הפלפול נראה כאילו שכח שטרן את מטרת מאמרו עד הפסקה הבאה: "עוד כתב בעה"מ" (בעל המחברת, כלומר ליליינבלום) וכו' וחוזר חלילה לאורך המאמר כולו לפרקיו.

ואולם שלא כבפתיחה ל"עת לבנות בחומת הדת" נהג שטרן בפתיחה לתגובתו על מאמרו של פינס. מאחר שפינס היה מקובל הן על החרדים והן על המשכילים וכל צד רצה אותו במחנהו, פתח הפעם שטרן בנעימה מנומסת וטען כי פינס נהג בחוסר זהירות, שכן אם הצליח ליליינבלום, לדעת שטרן, לסלף את משמעותם של דברי חז"ל, הרי דברי פינס ישמשו "מקום אחיזה להמטים עקלקלותם"¹¹³ להשתמש בהם היפך כונתו – באשר מחוסרים תוספת ביאור – כאשר יתעו בחפשם אחר מאמרי חז"ל להטותם אל אשר יחפץ לבם.¹¹⁴ שטרן פסל אפוא מכול וכול את כוונותיהם של משכילים כליליינבלום, ומאחר שיש להילחם בהם, איך ייתכן שפינס ישמש להם פה? שטרן החרף בהדרגה את לשונו וחזר בצורות שונות על הטענה המרכזית במאמרו:

עם שונים¹¹⁵ ושונים כאלה אם נדבר, ראוי לנו במאד להזהר, לבלי ימצאו בדברנו חרש להתגרד¹¹⁶ למען יקילו להם כאבם מהשחין הרע אשר הוכו בו מכף רגלם ועד קדקדם. והדבר הזה שכח ידידנו החכם פינס בעת ערך מלין לבעל הנוספות אשר ימצא בכל מגרעת, ורק את גריעותו ופחיתתו לא יכיר.¹¹⁷

נהה לנו דרכי הוויכוח בין הרבנים לבין המשכילים. לא דיאלוג אלא ביזוי וביטול. לא דיון לגופו של עניין אלא לגופו של בעל העניין. שטרן נקט עמדה טוטלית: מאחר שהיהדות נתונה בסכנה מפני המשכילים הבאים להורסה, אסור לוותר בשום עניין ו"חלילה לנו להתאמץ לבטל אף מנהג כל דהוא".¹¹⁸

¹⁰⁹ כניסוחו של שמואל ורסס. ראו שמואל ורסס, סיפור ושרשו: עינים בהתפתחות הפרוזה העברית, רמת גן: מסדה, 1971, עמ' 9-45.

¹¹⁰ ירושלמי, שבת טז, א (טו ע"ג). ראו לעיל, הערה 90.

¹¹¹ שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 32, עמ' 251.

¹¹² ראו שטרן, הערות (לעיל הערה 72).

¹¹³ על פי תהלים קכה, ה: "המטים עקלקלותם".

¹¹⁴ שטרן, חכמים היזהרו (לעיל הערה 73), עמ' 18.

¹¹⁵ על פי משלי כד, כא: "עם־שונים אל־תתערב".

¹¹⁶ על פי איוב ב, ה: "ויקח־לו חרש להתגרד בו".

¹¹⁷ שטרן, חכמים היזהרו (לעיל הערה 73), עמ' 19.

¹¹⁸ שם, עמ' 20.

ואולם מעבר להשמעות מצא שטרן לנכון להעיר פה ושם הערות לגופן של טענות ולהפריכן. הוא לא הכחיש שאכן היו בכל הדורות חכמים שהתאמצו "לחפש להקל במה שאיפשר להקל עפי" עיקר הדין". במה דברים אמורים? כשאין כוונת זדון "להחל בקלות ולהכיל בחמורות, וכל מגמתו [של המשכיל] אך להביא קלות הדת בלב ההמון אשר לא יבינו להבדיל בין הקל לחמור".¹¹⁹ לשון אחר: הסמכות להקל פה ושם במנהגים מסוימים ובשעה מסוימת ובתנאים מסוימים מסורה אפוא לרבנים, ולא למשכילים שלא הוסמכו לפסוק.

יש לזכור כי בבסיסה של ההתנגדות האישית להענקת סמכות הכרעה בפסיקה למשכיל מונחת תפיסה מתנשאת שלא כל נושא ראוי להיות נדון בפרהסייה בפני הציבור הרחב. ניסח זאת בבוטות יצחק מרגליות בחיבורו התוקפני **מעוז הים**:

איך יעוז איש אחד פרטי לפרסם רעיון משחת כזה במחנה העברים ע"י מ"ע [מכתב עת] בעיני כל עם הארץ [...] והן הן הדברים הראויים להיות נדברים, רק בסוד יראים, צדיקים, חכמים, ונבונים, הרחוקים מתאות [מתאוות], הרחוקים מחנף ומשוא פנים, והשלמים בכל המדות.¹²⁰

יתרה מזו, במקום אחר טען שטרן בנעימה מתגרה כי רבינו החומרות אשמים לא הרבנים חלילה, אלא דווקא המשכילים: "רבינו החומרות שנתהוו בימינו, היינו רק כפי ריבוי המקילים ופורצי הגדר, אשר לולא ריבוי הסייגים ומשמרת למשמרת, שנתנה התורה רשות לחכמים כפי צורך העת, אז כבר נתבטלה ח"ו כל התורה".¹²¹

שטרן סיים את מאמרו בתיאור מבוזה של המשכילים ש"המה כעור [כעיוור] ימשש קיר למצוא הפתח, ובמצאו חור בחומה יתן בקולו האח מצאתי פתח".¹²²

הבוז למשכילים כאילו הם עיוורים ועמי הארץ שלא למדו כהלכה ואינם מבינים את מה שלמדו היה מושרש אצל פוסקים רבים שנאבקו במשכילים. ליליינבלום, שנפגע קשות מעלבונות אלו, ביטא זאת בעקיצה מרומזת במובאה שציטט ב"נוספות": "אשה המתקדשת מטמאתה, תשוב ותתקדש שנית, אם בעלותה מן הרחצה תפגע כלב, או חמור, או חזיר, או מצורע, או עכו"ם, או עם הארץ (אוי לה לאותה בושיה!)".¹²³ מאחר שהמשכיל, לדעת הרבנים, כמוהו כעם הארץ, ואפילו גרוע ממנו,¹²⁴ הרי מתבקשת המסקנה שאם אישה תפגוש משכיל בצאתה מן הטבילה חובה עליה לטבול שוב...

כחודשיים לאחר פרסום מאמרו של יוסף זכריה שטרן נתפרסמה תגובתו של יחיאל מיכל פינס למאמרו.¹²⁵ בנימוס מקובל פנה פינס אל הרב שטרן כאל "ידידנו הרב הגאון האמת", אולם ערער את הבסיס לטענותיו והפריך אותן מכול וכול. פינס דחה את חששו של שטרן מהתמוטטות עולם התורה, שכן ללא ספק האמין באמונה שלמה כי "הובטח לנו מאת נותן התורה בהעבירו אותנו באלה ובברית,¹²⁶ שלא תתבטל אות אחת מן

119 ש.ם.

120 מרגליות, מעוז הים, וילנה תרל"א (לעיל הערה 15), דף ה.

121 ראו שטרן, עת לבנות (לעיל הערה 72), גיליון 48, עמ' 377.

122 שטרן, חכמים הזיהרו (לעיל הערה 73), עמ' 21.

123 ליליינבלום, נוספות (לעיל הערה 47), עמ' 49. הנ"ל על פי הגהות הרמ"א לשלחן ערוך, יורה דעה, סימן קצח, סעיף מח: "ויש לנשים ליזהר כשיוצאות מן הטבילה [...] שלא יפגע בה תחילה דבר טמא או עובד כוכבים ואם פגעו בה דברים אלו אם היא יראת שמים תחזור ונתבול". מעיר על כך "שפתי כהן" (ר' שבתאי בן מאיר הכהן מוילנה, 1621-1662), ד"ה "ואם פגעו בה דברים אלו": "כגון כלב או חמור או עם הארץ או עובד כוכבים או חזיר או סוס או מצורע".

124 ראו פירוש אלשיך על משלי כו, א: "קשה מהכסיל העיקרי משולל החכמה, הוא אשר קנה חכמה וחסאי, כי אחר ששנה ופירש לחטוא ומחזיק עצמו לחכם, מסכל סכלותו ולא יכיר חליו ולא יתפא".

125 ראו יחיאל מיכל פינס, "שירים דרכי ה' צדיקים ילכו בהם ופושעים יכשלו בהם", הלבנון, שנה שביעית, גיליון 13, כה באדר ב תר"ל (28.3.1870), עמ' 97-99.

126 על פי דברים כט, יא: "לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו".

התורה חלילה, ולא יבוא זמן וצרכים חדשים שגם מצוה **אחת תוכרח** להדחות מפניהם.¹²⁷ משמעם של דברים, שחששו של הרב שטרן מיותר, וכשם שחששו זה מיותר כן מיותרת דאגתו שמה שוטים ייאחזו בדברי פינס למטרותיהם. וכי על איש רוח להירתע מפני שוטים? ופינס מטעים באומץ לבו ברוח מאמר חז"ל ידוע: אני כמנהגי אתנהג והשוטים שיקלקלו עתידים ליתן את הדין!¹²⁸

לפנינו דוגמה נוספת לקרב המובאות שכל צד בו הטיח בחברו מובאות "מסייעות". פינס, כרבנים אחרים וכמשכילים, ידע לבחור מובאות מתאימות, ולעתים גם לשנותן מעט מבלי משים. כנגד הבטחה החגיגית ש"לא תישכח תורה מישראל" אפשר לצטט את הפסוק בתהלים קיט, קכו: "עת לעשות לה' הפרו תורתך", ואת דברי רד"ק על פסוק זה: "כי העת והזמן הזאת שאני בו היא עת שצריך אדם שיתחזק לעשות לה' בתורה כי הדור הזה הפרו תורתך לפיכך צריך מי שיהיה לה' שיתחזק מאד בתורה שלא תבטל לגמרי."¹²⁹

ההבדל המהותי בין השקפתו של שטרן להשקפתו של פינס הוא ששטרן ראה בבקשות לתיקונים מסוימים ביטוי לרשעות ולכוונה לקעקע את ההלכה מיסודה, ואילו פינס ראה את מצוקתם של מבקשי התיקונים, "התלאות והמצוקות שעברו על בני עמנו במשך ימים רבים."¹³⁰

פינס נפגע מאוד מחשדו של שטרן שהוא מחניף לרפורמים בכלל ולליליינבלום בפרט, אולם הוא לא חזר בו מדבריו, ובסיום תגובתו שב והדגיש כי "כל מה שכתבתי ובארתי במאמרי הנזכר, כן היא דעתי אשר אחשבה לאמת, ואם שגיתי אתי תלין משוגתי."¹³¹ אך אין לשום פניה חלק בה. האלקים עשה את האדם ישר,¹³² [...] וכל הרוצה להתעקש ולהוציא דברים שלא ע"ד [על דרך] נותן התורה, ע"ז [על זה] נאמר כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בו ופושעים יכשלו בהם."¹³³ פסוק זה צוטט גם בפולמוס בין החסידים למתנגדים שהדיו זעזעו את הקהילות היהודיות במזרח אירופה ובמערבה.

¹²⁷ פינס, ישרים (לעיל הערה 125), עמ' 97 (ההדגשה במקור). הנ"ל, בשינוי משמעותי, על פי דברים לא, כא: "וענתה השירה הזאת לפנינו לעד כי לא תשכח מפי זרעו". ראו בבלי, שבת קלח ע"ב: "תניא רבי שמעון בן יוחי אומר: חס ושלוש שתשכח תורה מישראל שנאמר כי לא תשכח מפי זרעו". ראו פסיקתא זוטרתא, וילך, שם: "זו הבטחה טובה לישראל כי אין תורה משתכחת מהם". השו"ר לדברים שם: "הרי זו הבטחה לישראל שאין תורה משתכחת מזרעם לגמרי".

¹²⁸ פינס, ישרים (לעיל הערה 125), עמ' 98. ראו ילקוט שמעוני, יתרו, רמז רפח, ד"ה "שאלו פילוסופין": "עולם כמנהגו הולך ושוטים שקלקלו עתידים ליתן את הדין".

¹²⁹ פינס, ישרים (לעיל הערה 125), עמ' 98.

¹³⁰ שם, עמ' 99.

¹³¹ על פי איוב יט, ד: "ואף־אמנם שגיתי אתי תלין משוגתי".

¹³² על פי קהלת ז, כט: "אשר עשה האלהים את־האדם ישר והמה בקשו חשבנות רבים".

¹³³ על פי הושע יד, י: "מי חכם ויבן אלה נבון וידעם כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בהם ופשעים יכשלו בהם".

לוח כרונולוגי של הפולמוס

- יחיאל מיכל פינס**, "דרכי החנוך לילדי בני עמנו ומה העם דורשים מאת רבניהם?", **המליץ**, שנה שביעית, גיליון 37-39, 43, 49, אלול תרכ"ז-כסלו תרכ"ח (ספטמבר-דצמבר 1867).
- משה ליב ליליינבלום** (משה ליב הערליכטזאהן), "ארחות התלמוד", **המליץ**, שנה שמינית, גיליון 13, 16, 18, 21, 24, 25, 27-29, ניסן-מנ"א תרכ"ח (אפריל-אוגוסט 1868).
- צבי פינקלשטיין מאקנא**, "על הצעת בעל 'ארחות התלמוד' להמעיט הדינים בראיותיו", **המליץ**, שנה שמינית, גיליון 34, כג באלול תרכ"ח (10.9.1868).
- חיים יוסף סיקאלער**, "אל רועי ישראל", **המליץ**, שנה שמינית, גיליון 41, יג בחשון תרכ"ט (29.10.1868) (תגובה לביקורתו של פינקלשטיין).
- משה ליב ליליינבלום**, "נוספות לארחות התלמוד", **המליץ**, שנה תשיעית, גיליון 8-12, אדר-ניסן תרכ"ט (מרץ-אפריל 1869).
- מרדכי גימפל יפה**, "ע"ד הנוספות לארחות התלמוד", **כבוד הלבנון**, שנה שישית, גיליון 20, י בסיון תרכ"ט (20.5.1869).
- יחיאל מיכל פינס**, "ע"ד הנוספות לארחות התלמוד", **כבוד הלבנון**, שנה שישית, גיליון 21, יז בסיון תרכ"ט (27.5.1869); גיליון 22, כד בסיון תרכ"ט (3.6.1869).
- מרדכי גימפל יפה**, "עוד מכתב אחד בדבר הנוספות לארחות התלמוד", **כבוד הלבנון**, שנה שישית, גיליון 24, ח בתמוז תרכ"ט (17.6.1869).
- יוסף זכריה שטרן**, "עת לבנות בחומת הדת", **כבוד הלבנון**, שנה שישית, גיליון 31-36, 39-49, אב תרכ"ט-טבת תר"ל (אוגוסט-דצמבר 1869).
- אלכסנדר משה לפידות**, "תוכחה מגולה", **הלבנון**, שנה שישית, גיליון 41-43, מרחשון-כסלו תר"ל (אוקטובר-נובמבר 1869).
- משה ליב ליליינבלום**, "מגילה עפה", **המליץ**, שנה תשיעית, גיליון 46-48, 50; שנה עשירית, גיליון 2, 4, כסלו-אדר א תר"ל (נובמבר 1869-פברואר 1870).
- יוסף זכריה שטרן**, "חכמים הזהרו בדבריכם!", **הלבנון**, שנה שביעית, גיליון 3, טו בשבט תר"ל (17.1.1870).
- יוסף זכריה שטרן**, "הערות והוספות ותקונים על המאמר עת לבנות בחומת הדת", **כבוד הלבנון**, שנה שביעית, גיליון 4-12, שבט-אדר ב תר"ל (ינואר-מרץ 1870).
- יחיאל מיכל פינס**, "ישרים דרכי ה' צדיקים ילכו בהם ופושעים יכשלו בהם", **הלבנון**, שנה שביעית, גיליון 13, כה באדר ב תר"ל (28.3.1870).
- יצחק מרגליות**, "מעוז הים", **כבוד הלבנון**, שנה שביעית, גיליון 19-25, סיון-תמוז תר"ל (יוני-יולי 1870), ובחוברת: **מעוז הים**, וילנה תרל"א (1870).